

ПАМ'ЯТКИ

УДК 930:[351.853]:737(093)

Олександр САМОЙЛЕНКО
(Ніжин)
Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ)

Колекція монет, бон, жетонів і медалей зкладів Ніжинської вищої школи середини XIX – першої третини XX ст.: від камерального мінцкабінету до систематизованого нумізматичного зібрання

Україна має багату історико-культурну спадщину, яка накопичувалася впродовж тривалого часу і виступає потужною складовою у формуванні української ідентичності, що може стати в наші дні визначальним чинником національної консолідації. Перед сучасниками постала актуальна проблема оцінки власних культурних цінностей, які визначають інтелектуальну та духовну спрямованість нашого народу, окреслюють його пройдений шлях. У цьому контексті особливу роль покликані відіграти музеї як скарбниці духовної спадщини, які виконують важливу роль у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності, та пробуджують інтерес до свого минулого, його культурних надбань і традицій.

Останнім часом науковцями, музейниками, архівістами приділяється значна увага вивченню розвитку вітчизняної музейної справи, історії формування окремих колекцій і експонатів. Це мотивовано, насамперед, значними переміщеннями культурних цінностей, що є наслідком подій неспокійного XX ст.; і в історичних реаліях лише на сучасному етапі з'явилася можливість – хоча б частково – дослідити їх складну долю.

На превеликий жаль, деякі музейні колекції й зібрання були остаточно втрачені або частинами розчинилися в фондах різноманітних, в т.ч. й закордонних, музейних установ і приватних колекцій. До таких розпоршених належить зібрання нумізматичних предметів установ Ніжинської вищої школи, яке формувалося впродовж середини XIX – першої третини XX ст., але у тяжкі 1930-ті роки припинило своє існування як

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 17 (20)
КИЇВ
2014

цілісна музейна пам'ятка: було порушено його цілісність, розділено на частини і переміщено з установи-пам'яткоутворювача до інших музейних установ, а значну частину – взагалі втрачено.

Інтерес до історії колекції монет, бон, жетонів і медалей, що перебувала у стінах установ Ніжинської вищої школи різного часу виник досить давно, але чіткої уяви про його склад, джерела поповнення до цього часу не існує, хоча певні напрацювання в сучасній історіографії є.

Насамперед, слід зазначити дослідження відомого українського нумізмата Р.М. Яушевої-Омельянчик, яка присвятила кілька розвідок історії зародження, становлення й долі зібрання нумізматичних предметів у Ніжині [1]. Проте, матеріал подається узагальнено, дуже стисло, швидше актуалізуючи проблему, ніж ґрунтовно її розкриваючи. До вивчення даної проблеми зверталися різного часу й інші дослідники (зокрема, ніжинські – І.П. Сребницький, І.П. Козловський, Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко [2]), які зупинялися на проблемі існування нумізматичного зібрання в контексті розвитку різних структурних й інфраструктурних утворень Ніжинської вищої школи, передусім становлення музейного комплексу в 1900–1920-х роках. Окремі згадки про існування в стінах установ Ніжинської вищої школи різного часу нумізматичного зібрання та про походження й долю окремих його предметів знаходимо в розвідках С.Ю. Зозулі та О.С. Морозова [3], а також у ґрунтовному монографічному дослідженні М.П. Сотникової та І.Г. Спаського «Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI века» [4].

Однак, на сьогодні загалом відсутнє повне й узагальнююче дослідження історії даного ніжинського нумізматичного зібрання – від часу його заснування в середині XIX ст. до припинення існування як цілісної музейної пам'ятки в 1930-х роках, де було б охарактеризовано причини виникнення, шляхи поповнення, динаміка зростання, форми й методи упорядкування й наукового використання, аналіз його якісно-кількісного складу, визначені персоналії, причетні до розвитку нумізматики в закладах Ніжинської вищої школи. Саме в такому розрізі нумізматичне зібрання установ Ніжинської вищої школи досі не розглядалося.

Створення мінцкабінетів у вищих навчальних закладах Російської імперії в XIX ст. було доволі поширеним явищем. Досить чисельні нумізматичні колекції мали Московський університет (станом на 1895 р. – 7651 монет), Казанський університет (у 1895 р. – 5791 монет і медалей), Харківський університет (наприкінці XIX ст. – понад 23000 монет і медалей), Санкт-Петербурзький університет (в 1882 р. – 9260 предметів; у Музеї витонченого мистецтва та старожитностей при університеті – ще 7215), університет св. Володимира в Києві (в 1888 р. – близько 35000 монет і медалей), Новоросійський університет (у 1889 р. – 2988 нумізматичних предметів), Варшавський університет (у 1855 р. – 10449 монет і медалей) тощо [5]. Не складав виняток і вищий навчальний заклад у Ніжині.

Зібрання монет і медалей у Ніжині *de jure* було започатковано за часу існування в Ніжині Фізико-математичного ліцею, що постав унаслідок реорганізації Гімназії вищих наук князя Безбородька в 1832 р. й проіснував у такому статусі до 1840 р., коли цей навчальний заклад був перетворений на Юридичний ліцей князя Безбородька. Проте гіпотетично нумізматична колекція у стінах закладів Ніжинської вищої школи

могла почати формуватися від самого початку її функціонування – тобто зі створенням згаданої гімназії вищих наук [6]. Безпосередніх свідчень цього допоки виявити не вдалося, але цілком можливо висловити таке припущення з огляду на діяльність другого директора Гімназії (протягом 1821–1826 років), відомого вченого-енциклопедиста І.С. Орляя, який цікавився історією, клопотав перед Міністерством народної освіти про відкриття при навчальному закладі в Ніжині «вченого товариства» для вивчення місцевих старожитностей і проведення археологічних досліджень [7]. Окрім того, засновники Гімназії – князь О.А. Безбородько та його небіж граф О.Г. Кушельов-Безбородько – були знаними колекціонерами не тільки художніх творів, але й предметів старовини, включаючи монети. Останній, будучи беззмінним почесним попечителем і гімназії вищих наук, і фізико-математичного та юридичного ліцеїв, неодноразово передавав різні частини власної колекції – книг, картин, мінералів, опудал тощо – для зміцнення матеріальної бази вищого навчального закладу в Ніжині. Не виключено, що серед таких подарунків були й монети, медалі, жетони, бони, котрі, використовуючись у якості наочності на заняттях гімназистів уже в 1820-х роках, могли стати передумовою до створення в подальшому ліцейського мінцкабінету.

Перше достовірне свідчення про існування нумізматичної колекції в Ніжині відноситься до 30-х років ХІХ ст. Так, у звіті міністра народної освіти графа С.С. Уварова про діяльність навчальних закладів за 1837 р. зазначалося, що в Ніжинському фізико-математичному ліцеї знаходиться 66 монет і медалей [8]. Надалі інформацію знаходимо у «Відомостях про діяльність навчальних закладів по Київському учбовому округу», де – крім свідчення про існування такого зібрання – ще й указується про шляхи його поповнення та місцезнаходження. Так, у першій третині 1841 р. щойно створеному (цілком можливо, що саме з цієї нагоди) Юридичному ліцею князя Безбородька в Ніжині обер-прокурором Святішого Синоду графом Н.А. Протасовим було подаровано бронзову медаль, яка надійшла на зберігання до бібліотеки вказаного навчального закладу [9]. Такі ж «Відомості» за першу третину 1847 р. свідчать про подарунок Ліцеєві срібної медалі, зроблений надвірним радником П. Клобуковим [10], відомим у Ніжині за різними меценатськими справами, зокрема ктиторством у одному з храмів міста. Ще однією категорією дарувальників, чії пожертви суттєво поповнили зібрання ліцейського мінцкабінету, були його вихованці. Наприклад, у 1848 р. від студента М. Черкеса надійшло 7 монет [11], а роком раніше – 25 срібних і 42 мідні монети від студента І.Х. Екеблада [12]. До того ж, якраз у цих документах зафіксовано й статус нумізматичного зібрання – мінцкабінет.

Найсуттєвіше впродовж початкового періоду існування мінцкабінету Юридичного ліцею князя Безбородька він поповнився у 1845 р., коли у зв'язку з 25-річчям з дня відкриття вищого навчального закладу в Ніжині його почесний попечитель граф О.Г. Кушельов-Безбородько подарував Ліцею картинну галерею (175 картин) і нумізматичну колекцію (441 монету та медаль) з власного зібрання [13]. Але найбільш відомим, без сумніву, є надходження в 1855 р. 2-х срібників зі знаменитого Ніжинського (Магерського) скарбу знайденого трьома роками раніше на північній околиці міста [14]. Ці монети передав у дар Ліцею його співробітник – професор російської словесності М.А. Тулов [15].

Загалом, поповнення ніжинського нумізматичного зібрання впродовж перших десятиріч його існування відбувалося з різних джерел і різними шляхами (головним з-

поміж яких – очевидно – були одиничні приватні подарунки). В цілому ж, приріст кількості експонатів протікав досить повільно.

Однак, навіть подібне повільне розширення ліцейського мінцкабінету вимагало фіксації й опису його складу. На початку 1840-х років – і цілком можливо, що цей факт пов'язаний із упорядкуванням справ новоствореного юридичного ліцею – професором енциклопедії права А.К. Ціммерманом було складено «Зошит для запису різних предметів нумізматичної колекції Ліцею князя Безбородька», до якого він вніс 70 найменувань нумізматичних предметів (станом на 1843 р.), які знаходилися в його завідуванні як бібліотекаря (за сумісництвом) Ліцею [16].

Після помітного розширення кількості колекції в середині 1840-х – на початку 1850-х років наявний опис було доповнено. 30 січня 1855 р. А.К. Ціммерман передав колекцію в розпорядження нового бібліотекаря (також за сумісництвом) Ліцею – професора О.Ф. Янішевського, який уже за місяць потому – до 25 лютого 1855 р. – склав «Додаток до «Опису старого зібрання» (тобто згаданого «Зошиту» А.К. Ціммермана). Оригінал цього додатку містився у великій шнурованій книзі на 6 арк., до якого було внесено 151 монету та медаль, систематизованих наступним чином: 10 давньоримських, 47 російських (18 срібних, 29 мідних), 45 польських (29 та 16), 15 австрійських (5 та 10), 9 пруських, 5 шведських, 1 іспанська срібна, 3 французькі мідні, 2 англійські мідні, 2 німецькі мідні, 1 молдавська мідна та 6 турецьких монет. Окрім того, у зібранні знаходилося 5 медалей. Загалом на момент складення опису 1855 р. колекція налічувала вже 854 експоната, серед яких були досить рідкісні екземпляри, такі як срібники Володимира Святого та Ярослава Мудрого, давньоруські гривні, шкіряний рубль 1813 р. тощо [17]. Наприкінці опису фіксувався стан колекції, завізований підписом укладача: «Означенные в списке нумизматические предметы находятся в полной целостности на моей ответственности и согласно сего списка будут вписаны в шнурованную тетрадь для записи предметов нумизматической коллекции» [18].

Ключову роль у формуванні нумізматичної колекції зіграв почесний попечитель Юридичного ліцею князя Безбородька – граф Г.О. Кушельов-Безбородько, який заповів навчальному закладу в Ніжині власне, вельми обширне зібрання медалей і монет разом зі спеціальними меблями. Про таке рішення Раду Ліцею 28 лютого 1872 р. повідомив головний управляючий маєтків графа Мусіна-Пушкіна (швагер покійного) В.Р. Варле. Про це ж по-

Срібники з Ніжинського (Магерського) скарбу 1853 р., що знаходилися до початку 1930-х років у складі нумізматичного зібрання в Ніжині. Нині перебувають у фондах Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ)

Унаслідок чергової реорганізації в 1875 р. вищого навчального закладу в Ніжині – Юридичного ліцею князя Безбородька в Історико-філологічний інститут князя Безбородька – завідування нумізматичною колекцією перейшло до вчителя гімназії при Інституті й одночасно інститутського бібліотекаря І.І. Михайловського, згодом – до професора загальної історії, відомого вченого-антикознавця П.І. Люперського, під опікою якого нумізматичне зібрання перебувало до часу його виходу у відставку в 1897 р. На жаль, за фактичної відсутності джерел складно більш детально проаналізувати стан і динаміку формування нумізматичної колекції цього періоду. Єдине що можна вказати – протягом 1870–1890-х років вона суттєво зросла кількісно, нараховуючи наприкінці ХІХ ст. 5610 експонатів [22].

22 липня 1897 р. новим завідувачем нумізматичного зібрання став знавець античної та східної нумізматичної, вчитель класичної чоловічої гімназії при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині В.Р. Фохт. Про його діяльність у

Засідання Правління Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.
Фото початку ХХ ст.

якості хранителя нумізматичного зібрання, як і про стан, вивчення й використання колекції сказати важко – наразі така інформація відсутня. Ймовірно якість надходження – але несуттєві й одиничні – були. Були й спроби вивчення окремих предметів зібрання – наприклад, у нечисельному науковому доробку самого завідувача ніжинської нумізматичної колекції з'являються публікації нумізматичного спрямування – практично одночасно з призначенням на цю посаду [23]. Залишивши службу в 1905 р., В.Р. Фохт не передав колекцію в установленому порядку: ключі від шухляд і шаф отримав бібліотекар Інституту А.А. Мартов [24], адже нумізматичні предмети й на-

далі рахувалися за інститутською бібліотекою. Надалі ключі від «нумізматичних» меблів узагалі лежали в конторці бібліотеки без особливого нагляду.

З призначенням того ж 1905 року новим директором Інституту І.І. Іванова, ситуація мала змінитися. Директор доручив інститутським інспектору І.І. Семенову та бібліотекарю Ф.В. Режабеку привести колекцію до ладу. Проте, оглянувши експонати, вони визнали неможливим виконати це доручення [25]. Власне, цим епізодом увага до зібрання монет і медалей як з боку керівництва, так і з боку професури Інституту практично на десятиліття пропала. Після революційних подій 1905–1907 років у Російській імперії, які не оминули й стіни Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, на перший план виступили господарчі проблеми. Керівництво навчального закладу взяло курс на жорстку і тотальну економію коштів, – то ж про інфраструктурні утворення на кшталт окремого нумізматичного зібрання на певний час забули. Не стало уваги до монет, медалей, жетонів, бон і камей, що знаходилося у складі бібліотеки, й під час святкування 100-річного ювілею М.В. Гоголя, коли було ініційовано створення в стінах Інституту музею – всі музейницькі потуги були спрямовані виключно на речі, пов'язані безпосередньо з іменем видатного вихованця Ніжинської вищої школи [26].

Певна надія на покращення ситуації навколо інститутського нумізматичного зібрання зажевріла майже за десятиріччя потому, коли вищий навчальний заклад у Ніжині очолив новий директор Й.Е.А. Леціус. Його заходи щодо реформування Інституту передбачали, зокрема, й перетворення т.зв. Гоголівського музею, що з часу створення в 1909 р. так і не набув ознак реального музею, на «іншу установу», більш відповідну до предметного наповнення. Адже у володінні історико-філологічного інституту в Ніжині буди не лише речі, пов'язані з іменем М.В. Гоголя, але й добірка картин, інші рукописи (один навіть східною мовою), раритетні стародруки і, звісно, нумізматична колекція [27]. Іншими словами, було порушено питання про облаштування повноцінного музею, де зібрані впродовж майже сторіччя нумізматичні предмети могли стати окремою структурною одиницею з належною увагою як щодо їх збереження й упорядкування, так і наукового використання. На жаль, кілька причин завадили цьому – насамперед суб'єктивні. Стався гострий конфлікт із засновником «Гоголівського музею» П.О. Заболотським, який убачав у таких прожектах нового керівника Інституту посягання на пам'ять видатного письменника. За підтримки кількох також невдоволених політикою Й.Е.А. Леціуса (ще й дуже «вчасно» підтриманих германофобськими настроями, пов'язаними зі вступом Російської імперії у I Світову війну) розпочалося справжнє цькування німця-директора; згодом долучилися брехливі звинувачення в потаканні українофільським настроям, підозрах на фінансові махінації, звинувачення в антиросійщині – що врешті сукупно скінчилося звільненням директора з посади [28].

У вересні 1916 р. нумізматична колекція перейшла у розпорядження І.П. Козловського, призначеного влітку цього року новим директором Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Новий директор спільно з інспектором І.І. Семеновим зробили підрахунок усього вмісту зібрання. Наявними виявилось 5796 монет і медалей. У одній шафі з монетами зберігався ящик із 250 зліпками з давніх камей, що перейшли у власність Інституту разом із придбаною ще в 1876 р. бібліотекою колишнього професора Московського університету С.П. Шевирьова. Подальші ж спроби знайти фахівця, який би здійснив науковий аналіз й уклав повний опис колекції, успіху не мали. Як зазначив І.П. Козловський у складеному такому описові ним особисто:

Сорок четыре года никто из заведующих этим собранием не взялся за составление его описи. До тех пор, пока не найдутся ученые любители, которые это сделают, составитель решился произвести хотя бы не научную, а просто инвентарную опись.

Надписям, находившимся при монетах, приходилось верить, за исключением тех случаев, когда явно монета не подходила к надписи (монета Прузия золот[ая] имеет надпись *Caesar diu August*). Нумерация монет в картонах идет по порядку, рядами, слева на право, нарушения порядка отмечены в примечаниях [29].

І.П. Козловський сам перевіряв наявність експонатів за описами 1843, 1855 і 1874 р., а потім склав список монет і медалей, що не увійшли до цих описів. Загалом, була проведена значна робота, на основі якої були зроблені наступні висновки:

1) Колекція лиця хранилась, по-видимому, в открытом виде; монеты ее находятся отдельно, не завернутыми, прямо в общей куче с массою нигде не записанных, поступавших, вероятно, позднее; выделить эту коллекцию можно по описи 1843–1855 годов и дополнению к ней. По словам акта от 14.I.1875 г. в ней числилось 854 экз.

2) Колекція, пожертвованная гр[афом] Г.А. Кушелевым-Безбородко, была, по-видимому, в образцовом порядке, хотя описи ее не было. В нее, по-видимому, входили карточки, с вложенными в них монетами; к ней принадлежали, вероятно, многочисленные польские монеты, тщательно рассортированные, завернутые в бумажки и снабженные надписями на польском языке. Надписи эти сделаны, по-видимому, специалистом, потому что неопытному человеку невозможно разобрать некоторых, весьма дурно сохранившихся монет, которые тут определены и наименованы... [30].

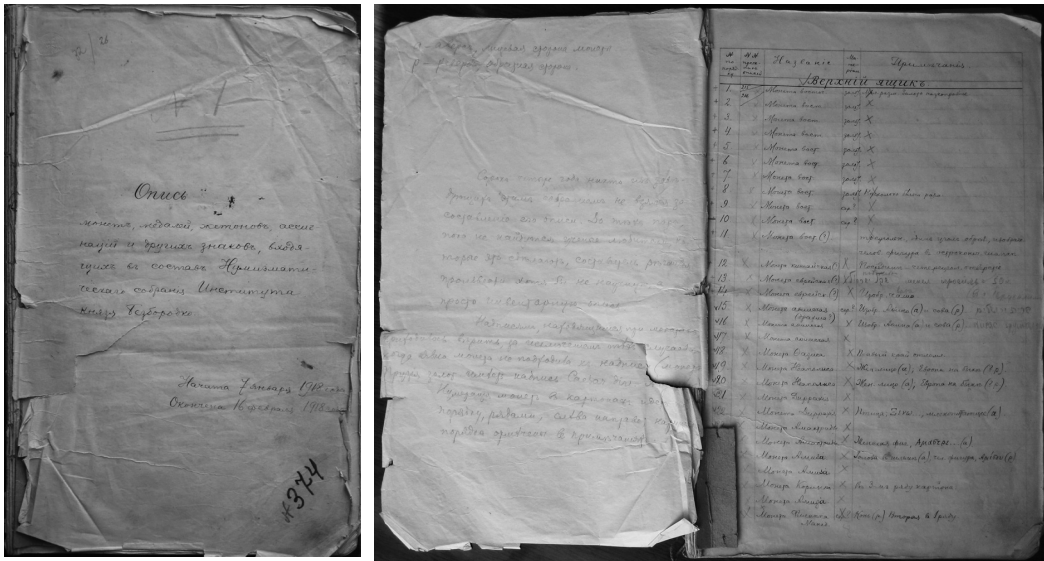
Станом на 1 січня 1918 р. колекція Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині налічувала 5819 експонатів монет, медалей, жетонів й інших знаків [31] (за даними Р. Яушевої-Омельянчик – 4713 предметів [32]). І.П. Козловський визначив наступний склад зібрання: російських монет (1860 шт.) – допетровських – 626; доби правління Петра Великого – 207, наступників Петра – 273, Катерини II – 76, Павла I та Олександра I – 110, Миколи I та Олександра II – 65, пізніших російських монет й інших знаків – 21, медальйонів бронзових графа Ф. Толстого – 20, медалей із портретами російських государів – 62, свинцевих копій із медалей – 400; іноземних монет (2795 шт.): східних – 122, давньогрецьких і візантійських – 203, давньоримських – 440, медаль із зображенням Атілли – 1, італійських – 71, молдавських – 7, англійських і американських – 69, голландських і бельгійських – 8, швейцарських – 13, німецьких – 352, іспанських, португальських, бразильських – 16, французьких – 56, скандинавських – 93, новогрецьких – 3, монет і знаків польських – 1009, не визначених – 332 [33]. Окрім того, І.П. Козловський зазначив, що в його розпорядженні знаходяться ще 1100 «непригодних» (тобто дуже затертих й непридатних до ідентифікації) монет, 60 золотих монет, які не увійшли до попереднього списку, 2 нещодавно придбані румунські монети і 2 зліпка з мідних монет [34]. Складно припустити, яким чином Іван Павлович вів попередній підрахунок, але у відомому нам «Описові» 1918 р., складеним ним же, відзначені 574 медалі, 4088 монет й інших знаків.

Зауважимо, що навіть у неспокійний революційний час нумізматична колекція хоч і спорадично, але все ж продовжувала поповнюватися, здебільшого – як і раніше – за рахунок подарунків викладачів і вихованців Інституту. Так, наприклад, у самому описові зібрання монет і медалей складеному І.П. Козловським у 1918 р., зафіксовано

(дописано олівцем уже після складення опису) надходження 12 вересня 1919 р. пам’ятної медалі від І.Г. Спаського – тоді 15-річного учня класичної гімназії при Історико-філологічному інституті князя Безбородко в Ніжині [35].

Згодом у долю нумізматичного зібрання, що знаходилося у стінах ніжинського вищого навчального закладу, знову втрутилися соціально-політичні негаразди й чергові реорганізації. Історико-філологічний інститут у 1920 р. спершу позбавився іменування «князя Безбородька», за рік був перетворений на науково-педагогічний інститут, а ще за рік – так би мовити транзитом – став Ніжинським інститутом народної освіти. Загалом, упродовж 1910-х – початку 1920-х років цей реорганізаційний процес видавав «на гора» ще кілька варіантів зміни статусу вищого навчального закладу в Ніжині. Ще в 1911 р. порушувалося питання про перетворення його на вищий педагогічний інститут (раніше звучали ідеї перетворення навіть на агротехнічний інститут). Ство-

Титульний аркуш і перший розворот опису нумізматичного зібрання НІФІ, складеного у 1918 р. проф. І.П. Козловським

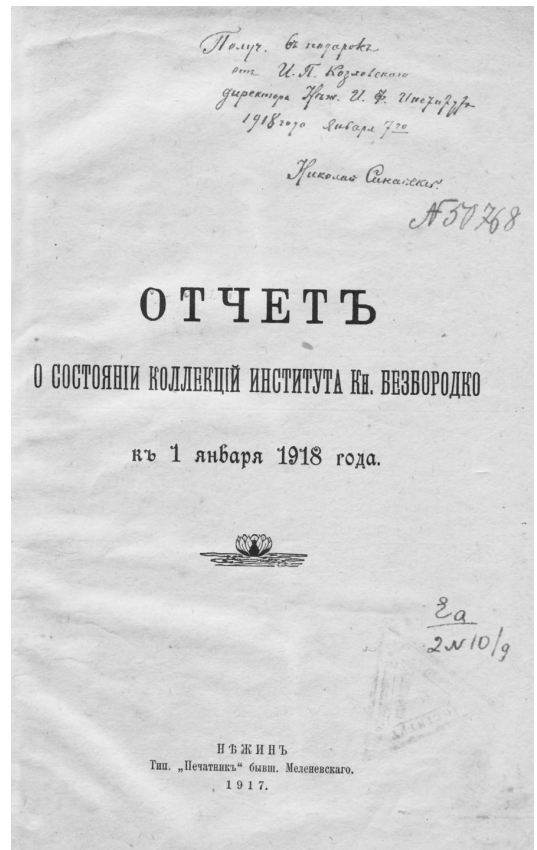
рення згаданого науково-педагогічного інституту – це усічена ідея створення в Ніжині одночасно чотирьох інститутів, які, зрештою, в 1921 р. постали у вигляді єдиного навчального закладу з чотирма факультетами. Для існування інститутської нумізматичної колекції останнє утворення було б найбільш перспективним, особливо порівняно з отриманим у 1922 р. статусом інституту народної освіти – суто педагогічного закладу, позбавленого будь-яких науково-дослідницьких функцій, котрий постав на потужній науковій матеріальній і кадровій базі історико-філологічного інституту – фактично відокремленого університетського факультету [36].

Однак, не зважаючи на суто педагогічний статус нового-старого навчального закладу, в його стінах наукове життя не зникло, навіть значною мірою поживалося якраз у 1920-х роках, особливо з утворенням у 1922 р. Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. На жаль, свідчень, які вказували б на цілеспрямоване вивчення й використання нумізматичної колекції колишнього історико-філологічного інститу-

ту співробітниками вказаної науково-дослідної установи немає, але створення в її структурі секції античної культури та секції української та російської історії дозволяють припустити, що рано чи пізно інтерес до нумізматичних предметів – чи-то в розрізі досліджень історії античного світу, чи-то вітчизняної середньовічної історії, чи-то історії ніжинського вищого навчального закладу – неодмінно з'явився б. На користь такого припущення говорить спроба включити до складу співробітників секції античної культури колишнього завідувача нумізматичної колекції Інституту В.Р. Фохта [37].

На початку 1920-х років нумізматична колекція тепер уже Ніжинського інституту народної освіти залишалася, як і раніше, по суті фондовим зібранням інститутської бібліотеки [38]. В 1923 р. її статус суттєво змінився – після ліквідації першого в Ніжині публічного музею – Музею історії мистецтв і етнографії, що проіснував усього 2 роки й розташовувався тут-таки, в приміщенні колишнього історико-філологічного інституту, його фонди було передано в розпорядження інституту народної освіти. На базі отриманих музейних предметів, а також наявних у Інституті колекцій рукописів, картин, нумізматичних предметів, меблів і начиння апартаментів почесного попечителя й інститутської церкви (звісно того, що від них за роки революцій і громадянської війни залишилося) в приміщенні колишньої студентської роздягальні було створено Інститутський музей [39]. Очолив цю структурну одиницю Ніжинського інституту народної освіти професор О.С. Грузинський, котрого потому – того ж року – на цій посаді змінив його колега професор І.І. Семенов, що неодноразово з 1905 р. – як зазначалося вище – був дотичний до історії інститутської нумізматичної колекції. Після смерті професора наприкінці 1924 р. нумізматичним зібранням опікувався його колишній учень і наступник на посаді завідувача Інститутського музею, викладач, а згодом професор Ніжинського інституту народної освіти К.Т. Штеппа. Заступником завідувача у 1923 р. було призначено тоді музейника-початківця, випускника Інституту (який, щоправда, вже мав певний досвід музейної роботи – 2 роки перебував заступником директора ліквідованого Музею історії мистецтв і етнографії) І.Г. Спаського.

Створення музею і передавання до нього інститутського зібрання монет і медалей – загалом важливий крок до збереження цієї колекції. Проте, не більше того. Дослідницька робота в цьому музеї не виконувалася, систематичної цілісної експозиції не було, виставлені були здебільшого предмети, що лишилися від музею-попере-

дника, інститутські колекції – в т.ч. й нумізматична – були сховані й не експонувалися [40]. Навіть про елементарну інвентаризацію, щоб мати уявлення про стан музейних фондів, не було й мови – головне було хоч якось, на тлі цілковитої байдужості до проблем музею з боку керівництва Інституту, зберегти отримані предмети, – все відбувалося спорадично, цілком на громадських засадах, силами згаданих двох співробітників (враховуючи, принагідно, що з 1925 р. І.Г. Спаський навчався в Ленінграді, і брав участь у ніжинських музейних справах лише під час канікул), інколи за допомогою кількох небайдужих студентів.

25 травня 1927 р. на базі Інститутського музею було відкрито Ніжинський окружний музей. Керівником нового музею було призначено І.Г. Спаського, який закінчував навчання в Ленінграді [41] (з огляду на це півроку в.о. директора музею був його колега по аспірантурі в Ніжинській науково-дослідній кафедрі історії культури та мови О.С. Пулинець). Власне, процес творення публічного краєзнавчого музею (після невдалої спроби в 1921–1923 роках) почався ще в 1925 р. Тоді таку ідею висунули під час створення в Ніжині місцевого краєзнавчого товариства [42]. Навіть навчання І.Г. Спаського в ленінградському університеті офіційно вважалося стажуванням після закінчення ним інституту в Ніжині, й неодмінною умовою цього навчання-стажування було його повернення для роботи, зокрема в новоствореному музеї. Реорганізацію Інститутського музею значно пришвидшила пожежа, що спалахнула в приміщенні Інституту в січні 1927 р. На щастя її швидко ліквідували, жодна з колекцій не постраждала [43].

Однак нумізматична колекція не потрапила до фондів окружного музею. Вона знову перейшла у відання інститутського бібліотекаря – у числі частини експонатів, які після створення Ніжинського окружного музею відтепер становили «Кімнату М.В. Гоголя» – правонаступниці Інститутського музею [44]. Нумізматична колекція знаходилася в приміщенні бібліотеки (другий поверх північного крила будівлі Інституту, на відміну від окружного музею, що розташовувався у південному крилі першого поверху, в колишніх апартаментах почесного попечителя та у приміщенні інститутської церкви св. Олександра Воїна). За спогадами завідувача бібліотеки Ніжинського інституту народної освіти (а заодно й завідувача «Кімнати М.В. Гоголя») В.К. Пухтинського, нумізматичне зібрання в 1929 р. виглядало наступним чином:

В этой комнате между двух окон, выходящих в институтский парк на запад, находился художественный ларец с верхней застекленной полкой, а ниже, за двустворчатыми дверцами, находился ряд полок – одна над другой. Этот ларец содержал коллекцию, подаренную институту потомком князя Безбородко (пединститут в свое время назывался Лицеум, потом историко-филологическим институтом). В верхней застекленной витрине лежали монеты греческие, римские и средневековые, а на «многоэтажных» полках – русские, славянские, иностранных государств; на нижней полке находились оловянные слитки с выбитыми на них копиями монет разных эпох и народов [45].

Однак, як і раніше, все зібрання колекцій ніжинського інституту продовжувало вважатися єдиним цілим. Так, екскурсії окружним музеєм, які проводив його директор І.Г. Спаський часто продовжувалися в «Кімнаті М.В. Гоголя», де «пояснення» надавав В.К. Пухтинський [46]. Частина із нумізматичного зібрання «перекочувала» до експозиції окружного музею – є свідчення, що в червні 1927 р. з «Кімнати М.В. Гоголя» на перший поверх перемістили – серед інших – колекцію російських медалей [47].

Керуючись тезою про відносну єдність інститутської нумізматичної колекції й після створення окружного музею, можна зарахувати до її складу поповнення фондів окружного музею цього часу предметами, що мали нумізматичне походження – колекцією українських дукачів [48]. Їх кількість у музейних звітах не зазначено, однак зазначено існування окремого нумізматичного відділу окружного музею – 5000 експонатів! [49] Звісна річ, стільки предметів новостворений музей у тогочасних умовах за рік-два навряд чи міг назбирати, – тож зрозуміло, що експонатами Ніжинського окружного музею тут називалися предмети всього нумізматичного зібрання Інституту.

Наприкінці 1920-х років унікальна й одна з найбільших нумізматичних колекцій на території Радянської України потрапила в поле зору Головної контори Держторгу СРСР зі скупки та реалізації антикварних речей «Антикваріат», представник якої в 1929 р. заоблікував найбільш цінні речі, що знаходилися в ніжинських музеях. Зрозуміло, що нумізматичні предмети потрапили до цього обліку в першу чергу, адже частина їх була виготовлена з дорогоцінних металів. Історична цінність тоді була не головною – радянська держава мала величезну потребу в золоті й іноземній валюті, які добувалися різними шляхами. Одним із таких шляхів були вилучення культурних цінностей з подальшим продажем їх за кордоном, що не вдавалося продати ставало валютою в прямому сенсі – йшло на переплавку. Так, у 1932 р. співробітниками ніжинського відділення ГПУ зі складу нумізматичної колекції тодішнього Ніжинського інституту соціального виховання (наслідок чергового реформування вищого навчального закладу в Ніжині) були офіційно вилучено низку цінних речей, серед котрих 60 польських золотих монет XVI–XVII ст.; частина монет із решти колекції після цього взагалі безслідно зникла [50].

Якнайнесвоєчаснішою виявилася спроба пограбувати нумізматичну колекцію Інституту влітку 1934 р. [51]. Тоді двоє молодиків – студент-випускник і студент-третьокурсник вирішили дещо поповнити свій гардероб, підзаробивши для цього на збуті лому дорогоцінних металів через ніжинську контору «Торгсину». Нічого кращого, ніж поцупити монети, що знаходилися в «Кімнаті М.В. Гоголя» вони не придумали. Їхньою здобиччю виявилася всього 1 золота римська монета й майже мішок олов'яних зліпків із різних монет, які крадії в нічному місячному сяйві прийняли за срібло. Похід у «Торгсин» наступного ж дня виявився для них фатальним: після спроби здати відпиляну половину поцупленої золотої монети їх арештували й засудили до 5 і 1 року відповідно.

А ось сам факт крадіжки став фатальним для існування в Ніжині всієї нумізматичної колекції: теза про неспроможність керівництва Інституту забезпечити належну охорону цінностей стала формальним приводом до появи постанови за підписом комісара освіти В.П. Затонського про вилучення колекції картин, колекції рукописів, колекції автографів М.В. Гоголя, раритетні стародруки та нумізматичної колекції з фондів обох ніжинських музеїв і передання до різних музеїв і бібліотек Києва. Нумізматична колекція (точніше те, що від неї залишилося після «законного пограбування» державними заготівниками дорогоцінних металів) потрапила до фондів Всеукраїнського музейного містечка [52] (сучасний Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), звідки в 1936 р. потрапила до Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка [53] (сучасний Національний музей історії України), який тоді знаходився тут-таки, на території колишньої Києво-Печерської лаври. Спроба повер-

нути колекції, в т.ч. нумізматичну, напередодні війни – в 1940 р. успіху не мали: звернення керівництва Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя до Народного комісаріату освіти УРСР з цього приводу залишилося без уваги. Навіть поїздка до Києва В.К. Пухтинського з деканом філологічного факультету Інституту М.І. Поводом із метою з'ясувати де і в якому стані знаходяться вивезені з Ніжина цінності успіху не мала: щодо стану нумізматичної колекції у Всеукраїнському музейному містечку їм заявили, що «все монеты строго систематизированы и занесены в реестр по отделам», – відтак, виявити навіть котрі з нумізматичних предметів мали «ніжинське» походження тепер було вкрай проблематичним [54]. У роки II Світової війни музеї Києва були евакуйовані на схід, звідки їх фонди повернулися в 1943–1944 роках далеко не в повному обсязі.

Монети, медалі, жетони, бони, дукачі, зліпки з камей, що акумулювалися у стінах різних установ Ніжинської вищої школи впродовж майже сторіччя й становили колись цілісну нумізматичну колекцію частково безслідно зникли, частина їх розпорошилася фондами музеїв на території колишнього СРСР, здебільшого сучасної Російської Федерації. Так, наприклад, у 1952 р. з Державного сховища дорогоцінних металів Міністерства фінансів СРСР до Державного Ермітажу в Ленінграді серед іншого надійшли 3 срібника з Ніжинського (Магерського) скарбу 1852 р., які були наприкінці 1920-х років вилучені зі складу нумізматичного зібрання в Ніжині, гіпотетично для продажу на німецькому антикварному аукціону 1932 р., – ці монети впізнав І.Г. Спаський, пам'ятаючи їх ще за часу директорства в Ніжинському окружному музеї [55].

Усе це свідчить, на жаль, про головне: нині відновити нумізматичне зібрання, що знаходилося в Ніжині з 1830-х років до 1934 р. неможливо. Єдине, що реально і що варто спробувати – віртуально реконструювати його склад за описами різних років, аби мати більш-менш цілісне уявлення про те, наскільки це була потужна й репрезентативна нумізматична колекція свого часу; визначити її місце серед подібних колекцій сучасних вищих навчальних закладів, а також значення для розвитку нумізматики загалом. І, звичайно, з огляду на долю нумізматичного зібрання установ Ніжинської вищої школи, маємо винести уроки з минулого, щоб не повторювати в майбутньому колишніх помилок.

Джерела та література

1. Див.: *Якушева-Омельянчик Р.* Доля і трагедія Ніжинського мінцкабінету // Література та культура Полісся (далі – ЛКП). – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 107–111; *Вона ж.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП. – Ніжин, 2008. – Вип. 44. – С. 183–188; *Вона ж.* Судьба Нежинского минцкабинета // Pieniadz I banki (tezauracja, obieg pieniezny, bankowosc). Materialy z V Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Warszawa, 5–7.IX.2002. – Warszawa, 2002. – P. 65–68.
2. Див.: *Козловский И.П.* Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородко к 1 января 1918 года // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1918. – Т. 32. – С. 3–47; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 402 с.; *Сребницький И.А.* Очерк из истории Лицея князя Безбородко (1832–1875). – Нежин, 1895. – 39 с.; й інші.
3. Див.: *Зозуля С.* Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 65–67; *Морозов О.* Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія: «Ніжинознавчі студії», № 8). – К., 2011. – Вип. 11 (14). С. 99–104.

4. Див.: *Сотникова В.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веках. – Л.: Искусство, 1983. – 239 с.
5. Див.: *Р-в В.* Минц-кабинеты в России // Энциклопедический словарь: В 86 т. / издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. XIX (37). – С. 403–405.
6. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП... – С. 184.
7. *Кужольник Н.* Орлай Иван Семенович // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 201.
8. Отчет Министра народного просвещения за 1837 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Апрель. – С. 74.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 8, спр. 172, арк. 252.
10. Там само, арк. 263.
11. Там само, арк. 265.
12. Там само, арк. 267. Цей студент був сином Християна Адольфовича Екеблада – директора Фізико-математичного ліцею, потім Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині. Наразі відомостей про його захоплення колекціонуванням інформації немає, то ж ймовірно його син подарував монети з власної колекції.
13. Див.: *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 1999. – С. 271–277.
14. *Морозов О.* Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. 11 (14). – Київ, 2011. – С. 99–104.
15. Саме М.А. Тулову можна завдячувати тим, що наукова спільнота була ознайомлена зі знахідною 1852 р. північніше ніжинського передмістя Магерки – інакше всі монети були б розпорошені серед приватних колекцій та місцевих можновладців. З часом обидва «ніжинські» срібників опинилися в колекції Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі (див.: *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л.: «Искусство», Ленинградское отделение, 1983. – С. 150, 167, 169).
16. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 24.
17. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП... – С. 184.
18. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // Pieniadz... – Р. 65
19. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 24.
20. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП... – С. 185.
21. Там само.
22. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 25.
23. Див.: *Остряко А.* Неопублікована біографія В. Фохта // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Вип. 2. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. – С. 95–99.
24. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 25. За словами В.Р. Фохта, це відбулося за його відсутності – за наказом директора Інституту ключі у його дружини забрав згаданий А.А. Мартов.
25. Там само.
26. Детальніше див.: *Моціяка П.П.* Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – С. 127–135, 140–142.
27. *Моціяка П.П.* Вказана праця. – С. 166.
28. Детальніше див.: *Моціяка П.П.* Вказана праця. – С. 166–175.
29. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 26.
30. Там само. – С. 26–27.
31. Там само. – С. 27.
32. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП... – С. 187.
33. *Козловский И.П.* Вказана праця. – С. 28–29, 36–37.
34. Там само. – С. 44.
35. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, фондове зібрання «Архів», ф. КПЛ-А, спр. 1392, арк. 94 зв.
36. Звісно, якщо не враховувати спробу перетворити у 1918 р. за гетьманування П.О. Скоропадського вищий навчальний заклад у Ніжині на окремий класичний університет – але цій ідеї не судилося бути втіленою у життя аж до 2004 р., коли постав нині існуючий Ніжинський державний університет.

тет імені Миколи Гоголя. Про згадані структурні реорганізації детальніше див.: *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин : НДПУ, 2000. – 288 с.

37. В.Р. Фохта до штату науково-дослідної кафедри було включено аж наприкінці 1925 р. у якості позаштатного наукового співробітника. Він брав доволі активну участь як у загальних (спільних) засіданнях Кафедри, так і засіданнях секції античної культури, але чи цікавився в цей час інститутською нумізматичною колекцією – невідомо, оскільки ні протоколів засідань цієї секції, ні його звітів допоки не виявлено (Див.: *Зозуля С.Ю.* Корпусна публікація архівних джерел до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // *Архіви України.* – 2003. – № 1–3. – С. 65–92; № 4–6. – С. 65–87; *Він же.* Створення однієї з перших професійних науково-дослідних інституцій на теренах Лівобережної України за радянської доби // *Конотопські читання.* – Вип. III. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2012. – Конотоп, 2012. – С. 75–79.
38. Точніше сказати – Фундаментальній бібліотеки, бо цього часу в Інституті існувала ще й студентська навчальна бібліотека. До останньої належала література, яка використовувалася в навчальному процесі: фахова навчальна, суспільно-політична, переважно новітнього походження тощо. У складі ж Фундаментальній бібліотеки перебували наукові праці й обширний фонд наукової періодики – здебільшого дореволюційного видання, а також інститутські колекції: рукописи, картини, різні артефакти (антикварні меблі, археологічні знахідки, предмети побуту тощо) та мінцкабінет. Але відразу варто зазначити, що поділ на такі дві бібліотеки був дуже умовний: усі книги знаходилися поруч, в сусідніх кімнатах і, частково, в коридорі одного з бічних флігелів будівлі колишньої гімназії вищих наук – сучасного Гоголівського корпусу НДУ імені Миколи Гоголя.
39. *Дмитренко Н.М.* Ніжинський окружний музей 20–30-х років ХХ ст. // *Праці Центру пам'яткознавства.* – К., 2006. – Вип. 9. – С. 63. В різних документах Інститутський музей іменувався то «Гоголівським музеєм», то «Кімнатою М.В. Гоголя», то існуючої до назви додавали «імені М.В. Гоголя». Також про цей музей див.: *Зозуля С.* Архівна, краєзнавча та музейна діяльність... – С. 65–67.
40. *Дмитренко Н.М.* Вказана праця. – С. 63.
41. Див.: *Зозуля С.* Архівна, краєзнавча та музейна діяльність... – С. 65–67
42. Див.: *Зозуля С.Ю.* Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині 1920–х років // *Сіверянський літопис.* – 2008. – № 1. – С. 54–60.
43. *Дмитренко Н.М.* Вказана праця. – С. 63.
44. Відтак, де вже з 25 травня 1927 р. у стінах Ніжинського інституту народної освіти існувало 2 музеї паралельно. Проте реалії того часу були такі, що навіть директор окружного музею не розрізняв їх між собою. У своїх спогадах – «Нарисі історії Ніжинського музею» він крізь майже півстоліття називає очолювану ним установу «Ніжинський окружний музей ім. М.В. Гоголя» (див.: *Іван Спаський.* нарис історії Ніжинського музею (публікація та передмова В.Симоненка та О.Морозова) // *Сіверянський літопис.* – 1997. – № 6. – С. 72–78).
45. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1275, оп. 2, спр. 9, арк. 2.
46. Там само, арк. 1.
47. *Дмитренко Н.М.* Вказана праця. – С. 64.
48. Там само. – С. 66. Поповнення відбулося головне стараннями І.Г. Спаського, який на основі дослідження українських дукачів і дукачів – в т.ч. й тих, що знаходилися в його віданні – підготував промоційну роботу (на кшталт сучасної кандидатської дисертації). Але за різних причин відбути промоцію (тобто захистив її) тоді не зміг. Опубліковане це, дивом збережене крізь усі лихоліття, дослідження було за півстоліття у вигляді монографії тоді вже знаного науковця-нумізмата (див.: *Спаський І.Г.* Дукачі і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження. – К. : Наукова думка, 1970. – 167[1] с.).
49. *Дмитренко Н.М.* Вказана праця. – С. 65.
50. ДАЧО, ф. 6093, оп. 1, спр. 21, арк. 26. Цікаво, що незважаючи на перебування предметів нумізматичної колекції в як у приміщенні окружного музею, так й інститутської бібліотеки, – вона все ще рахувалася за колишнім Інститутським музеєм (попри існування його вже у зреформованому вигляді «Кімнати М.В. Гоголя»), офіційно завідувачем якого до 1932 р. перебував К.Т. Штеппа.

51. Ця історія досить художньо описана у спогадах В.К. Пухтинського, у віданні котрого знаходилися на той час нумізматичні предмети «Кімнати М.В. Гоголя». Однак, автор спогадів дещо неточно вказує датування цієї події, повідомляючи, що і пограбування, і рішення наркому освіти мали місце в 1937 р. Насправді ці події відбулися в 1934 р. – це можна напевне встановити за документами «проскрибації» бібліотечних фондів пединституту в Ніжині й передання відібраних, найбільш цінних видань до книгарні Київського державного університету (сучасного Національного київського університету імені Тараса Шевченка). В такому разі цілком струнко вписується в події 1934 р. характеристика під час судового засідання ніжинського інституту адвокатом злодіїв як «гнезда буржуазних націоналістів», адже якраз цього року відбулися показові ідеологічні чистки у стінах цього навчального закладу, під час яких опальних викладачів таврували якраз буржуазними націоналістами (див.: Державний архів Чернігівської області, ф. 1275, оп. 2, спр. 9, арк. 3–5; *Морозов О.* До питання про вилучення книжкових пам'яток із бібліотечної колекції Історико-філологічного інституту в Ніжині // *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства.* (Серія: «Ніжинознавчі студії», № 10). Вип. 15 (18). – К., 2013. – С. 75–79).
52. *Дмитренко Н.М.* Вказана праця. – С. 67.
53. *Яушева-Омельянчик Р.* Судьба Нежинского минцкабинета // ЛКП... – С. 187.
54. ДАЧО, ф. 1275, оп. 2, спр. 9, арк. 7.
55. *Сотникова В.П., Спаский І.Г.* Вказана праця. – С. 23.

***Самойленко О.Г., Зозуля С.Ю.* Колекція монет, бон, жетонів і медалей закладів Ніжинської вищої школи середини XIX – першої третини XX ст.: від камерального мінцкабинету до систематизованого нумізматичного зібрання**

У дослідженні говориться про процес створення, кількісного зростання, наукового опрацювання й використання, а також розпорощення й цілковитого переміщення колекції монет, бон, жетонів і медалей закладів Ніжинської вищої школи середини XIX – першої третини XX ст.

Ключові слова: мінцкабинет, нумізматична колекція, нумізматичне зібрання, Ніжинська вища школа, нумізматики.

***Самойленко А.Г., Зозуля С.Ю.* Коллекция монет, бон, жетонов и медалей учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв.: от камерального минцкабинета до систематизированного нумизматического собрания**

В исследовании говорится о процессе создания, количественного роста, научного изучения и использования, а также разделения, закончившегося полным перемещением коллекция монет, бон, жетонов и медалей учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв.

Ключевые слова: минцкабинет, нумизматическая коллекция, нумизматическое собрание, Нежинская высшая школа, нумизматики.

***Samoylenko A.H., Zozulya S.Yu.* Collection of coins, coupons, tokens and medals of the Nizhyn Higher School's institutions in mid 19 – the first third of 20 century: from cameral Münzkabinett to systematic numismatic collection**

This research refers to the process of creating, quantitative growth, scientific study and use, as well as the dispersion and the complete relocation of collection of coins, coupons, tokens and medals of the Nizhyn Higher School's institutions in mid 19 – the first third of 20 century.

Key words: Münzkabinett, numismatic collection, Nizhyn Higher School, numismatics.

[надійшло до редакції: 21.01.2014 р.]